

МІФ І МІФОЛОГІЯ

Актуалізація вивчення питань, пов'язаних з міфічними і релігійними уявленнями нашого народу, викликана необхідністю вирішення нових складних соціально-моральних задач, що стоять перед сучасним українським суспільством. Наукові дослідження феноменів міфології і релігії, а також їхніх взаємозв'язків і взаємодії, мають особливе значення в умовах соціальної, ідеологічної і моральної кризи суспільства, коли відбувається серйозна переоцінка світоглядних цінностей і формуються нові матеріальні і духовні умови існування людини. Роль подібних досліджень зумовлена тим, що міфологія і релігія є важливими історичними формами суспільної свідомості, одним із засобів вираження відношення людини до навколишньої дійсності, що істотно впливає на внутрішній духовний світ особистості, моральне і соціальне поведіння індивіда і цілих спільнот людей.

Вивчення історичних коренів міфології і релігії, їхньої взаємодії сприяє виявленню духовних основ національної самобутності української культури, відновленню перерваних традицій і народних звичаїв, що, безумовно, впливає на духовно-моральне відродження суспільства в цілому. Як відомо, міфологія є однією із самих ранніх форм суспільної свідомості і виступає значною мірою основою релігії, літератури, мистецтва, науки і навіть політики й ідеології. Науковий аналіз зв'язку міфології й релігії показує, що в міфології міцно присутній релігійний зміст, а основні міфологеми органічно вписуються в релігійну світоглядну систему, впливають на спосіб життя і поведіння як віруючих, так і невіруючих людей, охоплюючи, таким чином, практично все сучасне суспільство.

Вивчення таких найважливіших елементів традиційної вітчизняної культури як фольклор, народні свята, билини, героїчний епос, календарні звичаї і т.п. неможливо без методологічного аналізу міфології і релігії, розкриття сутності і специфіки слов'янської міфології.

Міфи є породженням колективної народної фантазії, узагальнено відбивають дійсність у вигляді почуттєво-конкретних персоніфікацій і живих істот, що мисляться цілком реальними [Большая советская энциклопедия.- М., 1974.- Т. 16.- С. 342]. На ранніх стадіях розвитку людської цивілізації міфи являють собою еквівалент науки, цільну систему, у термінах якої сприймається й описується весь світ. Однак, вивчення міфів і міфології в науці, їх вивчаючи, породило цілий ряд наукових концепцій і шкіл.

Більшість сучасних дослідників вважає, що міфологія є своєрідною, історично першою формою світогляду людини. Вона представляється втіленою у фантастичну форму системою поглядів і уявлень, що універсально пояснюють природу і регламентують поведінку людей у навколишньому світі. Водночас слід зазначити, що ряд авторів (А.Лосєв, Ф.Кессіди, О.Фрейдєнберг та ін.) схильні взагалі заперечувати наявність у міфу пояснювальної, а відтак і світоглядної функції. Однак, залишаючись на точці зору переважної більшості вчених, відзначимо, що міфологія дійсно виступає світоглядною формою давніх людей, тому що інша форма світогляду первісної людини нам просто невідома.

Міфологія, як і будь-який світогляд взагалі, зародилася в дуже давні часи. Є всі підстави думати, що вже неандертальці, які жили 50-100 тис. років тому, мали зародки світогляду і що цей світогляд не міг бути не якимсь іншим, крім міфологічного. Так, наприклад, А.Окладников кваліфікує уявлення неандертальців про світ як зародки релігії [Окладников А.П. О значении захоронений неандертальцев для истории первобытной культуры // Советская этнография.- 1952.- №3.- С. 159-180]. Виникнувши в такі давні часи, міфологія пройшла довгий шлях розвитку і досягла свого розквіту в епоху становлення класового суспільства. Незважаючи на надзвичайно велику розмаїтість міфів, кожен народ має свої міфи. Їхні основні мотиви, теми і сюжети часто повторюються в різних місцях земної кулі, що, очевидно, засвідчує наявність якихось спільних законів міфотворчості.

Самими давніми і, з погляду сучасної людини, найбільш примітивними міфами, є сказання про першопредків і часи створення світу, у яких герої-предки створювали наш світ і встановлювали норми і способи людської життєдіяльності. В одних міфах першопредки з'являються у вигляді антропоморфних істот-велетнів, з частин тіла яких після їхньої смерті утворилися небо і земля, моря і ріки, гори і рівнини, рослини, тварини і люди (такі китайський Пань-чу, індійський Пуруша, скандинавський Имир та ін.). В інших міфах, зазнаючи переслідувань з боку зла і хаосу (т.зв. хітоничними істотами – титанами, чудовиськами, драконами і т.д.), прапредки перетворюються в озера або ріки, гори або каміння, тварин або рослини, а також часто тікають на небо, де стають кометами, зірками і планетами (такі, наприклад, уявлення австралійських аборигенів).

До цієї групи міфів впритул примикають міфи про походження певних культурних благ – добування вогню, винахід землеробства і ремесел, приручення тварин, а також встановлення серед людей тих чи інших соціальних інститутів – правил співжиття, звичаїв, шлюбних і

поховальних обрядів, магічних заклинань та дій і т.п. Їхнє введення звичайно приписується так званим культурним героям. Найбільш відомим сказанням подібного роду є давньогрецький міф про Прометея.

Традиція, яка бере початок від культурного героя, дає початок космогонічним (про походження всесвіту) і космологічним (про устрій світу) міфам. Вони складають центральну групу міфів у більшості розвинутих культур. У цих міфах можна виділити дві головні ідеї – створення і розвитку. При цьому перша з них лягла згодом в основу формування релігійних поглядів, а друга – філософських. Відповідно до міфів, що визнають ідею створення, Всесвіт був створений надприродною істотою – героєм-деміургом, богом. Міфи ж, що надають перевагу ідеї розвитку, говорять про народження світу шляхом тривалого процесу з деякого спочатку безформленого стану – хаосу, безодні, мороку, води або яйця. Практично обидва типи міфологічного оповідання тісно переплетені, їх подеколи навіть важко розрізнати. Так, якщо в міфі говориться, що світ створений надприродною істотою, то він створювався не з «нічого», а з існуючих уже першоелементів. Навіть Бог, як сказано в Біблії, «витав над водами». Як справедливо відзначає Е.Мелетинський, «навіть мало характерне для архаїчних міфів породження предметів богами шляхом їх словесного називання (номінації) не є чистий витвір з нічого, а, скоріше, деяка духовна еманация, заснована на міфологічному ототожненні предмета й імені» [Мелетинский Е.М. Поэтика мифа.- М., 1976.- С. 195]

Так як обидві ідеї (створення і розвитку) однаковою мірою апелюють до якогось первісного стану, що передусе виникненню світу, то безумовний інтерес являє міфологічна характеристика цього стану. У найбільш систематизованому, очищеному від первісного містицизму вигляді, характеристика такого стану з'являється у вченнях давніх філософів. Розмірковуючи про створення світу, вони намагаються назвати його першооснову, першоелементи, з яких утворюються всі предмети, і в якій вони повертаються після свого руйнування. У першому тисячолітті до нашої ери виділилися три групи таких вчених – грецька, китайська й індійська. Давньогрецькі філософи (Фалес, Анаксимен, Анаксимандр) називали чотири первостихії – вогонь, воду, землю, повітря – розташовуючи їх у різній послідовності.

Філософи Давнього Китаю говорили про п'ять першоелементів – воду, вогонь, землю, дерево, метал. Цікаво, що китайці визначали взаємодію цих п'яти матеріальних першооснов протиборством двох космічних принципів – Інь і Ян, зв'язаних відповідно з жіночим і чоловічим началом. Подібно щасливому шлюбу чоловіка й жінки, їхнє гармонійне поєднання визначає порядок у космосі, природі, державі,

родині, рівновагу фізичних і психічних сил людини. Відповідно до п'яти матеріальних начал китайські вчені класифікували весь світ: сузір'я, світила, сторони світу, тварин, рослини, органи людського тіла, людські почуття і навіть імператорські династії. У Давньому Китаї вважалося, що кожне з перерахованих явищ породжується тією чи іншою першостихією і має притаманні лише їй якості. У практично незмінному вигляді всі ці уявлення дійшли і до наших днів у китайській народній медицині й астрології.

Давньоіндійські уявлення про початок світу одержали своє найбільш чітке вираження у філософській школі «ньяя-вайшешика». Тут виділяють дев'ять першоелементів і розташовують їх у суворій послідовності: земля, вода, вогонь, повітря, акаша, час, простір, душа і розум. Причому, останні чотири стихії не мають чуттєво сприйнятої якості і за своєю суттю не є матеріальними. «Акаша» займає центральне місце і виступає з'єднуючою ланкою між чотирма матеріальними і чотирма нематеріальними елементами.

Близькі до космогонічних міфів і міфи теогонічні й антропогонічні – про походження богів і людей. У них боги часто з'являються з космічного першояйця (його символічний аналог – квітка лотоса), що плаває в первородному океані. Народившись, боги стають творцями світу й активно включаються в космогонічний процес, породжують, у свою чергу, богів другого і третього покоління, що уособлюють окремі природні стихії. Можна говорити про те, що теогонії практично є символічними зображеннями космогонії. Життя богів і їх активна і різнобічна діяльність особливо барвисто і захоплююче зображена в єгипетських, месопотамських, грецьких, римських і індійських міфах.

У найбільш розвинутих культурах зустрічаються так звані есхатологічні міфи – пророцтва про кінець світу. Найбільш вражаючим з них є новозавітний Апокаліпсис. Порівняно пізніми вважаються міфи про походження життя і смерті, про потойбічний світ і про долю.

Ряд відомих релігієзнавців (А.Ранович, А.Питке та ін.) розглядають міф як сказання, що передає уявлення давніх народів і етносів винятково у світлі релігійних вірувань, а міфологію – як науку про міфи, що розкривають походження божеств і надприродних сил. Інші дослідники бачили в міфах і міфології універсальний засіб пізнання законів природи, суспільства і мислення, тісно пов'язаних з ритуально-магічною і релігійною практикою.

У науці ХІХ-ХХ ст. існує значна розмаїтість у підході до міфології, що знайшло своє відображення в багатьох теоріях міфів. Найбільш відомими з них є: солярно-метеорологічна (А.Кун, М.Мюллер,

Л.Воеводський і ін.), що тлумачить міфи як алегорію тих чи інших астрономічних і атмосферних явищ; «демонологічна» (В.Шварц, В.Манхардт та ін.), що подає міфи як відображення найповсякденніших явищ життя; лінгвістична (А.Афанасьєв, Ф.Буслаєв та ін.), у якій виникнення міфу розуміється результатом втрати людиною первісного змісту явищ природи і суспільства й заміни цього змісту метафорою; анімістична або антропологічна (Е.Тейлор, Г.Спенсер та ін.), прихильники якої переносили уявлення про людську душу на всю природу і уявляли міфологію як своєрідну науку давньої людини, що раціональним логічним шляхом досліджував незрозумілі їй явища і процеси в природі та суспільстві; ритуалістична (Д.Хардісон, Дж.Фрейзер та ін.), які розглядає міф як зліпок магічного ритуалу, що відмирає.

У XIX в. найбільш широку популярність одержала історико-філологічна теорія міфу (Г.Узенер, В.Властов, Ф.Зелінський, Е.Кагаров та ін.), яка використовувала методи літературного і лінгвістичного аналізу при вивченні міфів. Пізніше виникли такі теорії міфів, як функціональна (Б. Маліновський, К. Прайс та ін.), що зводила міф до чисто практичних функцій: кодифікувати думку, зміцнювати мораль, встановлювати правила поведінки людей у суспільстві, санкціонувати різні обряди, раціоналізувати певні соціальні установки; символічна (Е.Кассіер, О.Міллер та ін.), що уявляє міфологію як автономну символічну форму культури, яка використовує особливий спосіб символічної об'єктивації почуттів і емоцій людини; соціологічна (Е.Дюркгейм, Л.Леві-Брюль та ін.), що ототожнює міфологію з колективними уявленнями, які виражають соціальну реальність; психологічна (З.Фрейд, В.Вунд, К.Юнг та ін.), яка розглядає міф у системі психологічних понять - підсвідомість, безсвідомість, афективний стан і ін.; структуралістська (К.Леві-Строс та ін.), що вбачає в міфології поле безсвідомих логічних операцій, покликаних розв'язати протиріччя людської свідомості і тлумачить одні міфи як метафори інших міфів, сутність яких може бути виявлена шляхом застосування правил, по яких з одного об'єкта можна одержати ряд наступних [Мифы народов мира. Энциклопедия.- М., 1991.- Т.1.- С. 16-20].

У XIX-XX в.в. вітчизняна наука теорії міфу виступала єдиним полем досліджень як українських, так і російських вчених. Тільки в наші дні народжується самостійний український напрямок у вивченні міфології. Починаючи з XIX в. в Україні (як і в Росії) теорію міфу вивчали в основному у двох напрямках - філологічному (А.Веселовський, О.Потебня, В.Пропш та ін.) і етнографічному (Б.Богораз, Л. Штейнберг та ін.). Слід зазначити, що обидва ці напрямки вивчали міфологію переважно в релігієзнавчому аспекті [З. С.121-152]. Поняття «міф» і

«міфологія» у дослідженнях наших учених визначаються через виявлення ролі і функцій міфу й міфології в суспільному житті давніх народів.

Відомий етап вітчизняна міфологія пройшла в радянський період, що породив чисто матеріалістичну концепцію (А.Золотарьова, Ю.Францев, Б.Шаревський, Е. Мелетинський та ін.), яка пояснювала соціальну сутність міфу не в окремих здібностях людського духу, а в соціальних умовах, що породили ідеологію того або іншого суспільства, а відтак і складову її частину - міфологію. Подібна теоретико-ідеологічна установка значною мірою торкнулася всіх дослідників даного періоду (що цілком зрозуміло), однак уже тоді ряд вчених висунули досить самостійні теорії міфу, висловивши оригінальні ідеї і точки зору.

Так, М.Шахнович висловив ідею про те, що міф з'являється тільки в тому випадку, коли виникає необхідність пояснити причину якого-небудь поняття. Отже, міф, у першу чергу виконує етіологічну функцію, а міфологія, будучи системою міфів, задовольняє потребу в казуальному поясненні [Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия.- Л., 1971.- С. 19].

Один з провідних етнологів-релігієзнавців С. Токарев пояснював появу міфу через його основну функцію - задовольняти людську допитливість шляхом відповіді на питання «чому?» й «відкіля?» [Токарев С.А. Ранние формы религии.- М., 1990.- С. 582]. Він пише: «Міфи народжуються з природної допитливості людського розуму, на ранніх стадіях його розвитку, на ґрунті трудового досвіду; у міру розширення цього досвіду разом зі зростанням матеріального виробництва розширюється коло міфологічної фантазії, ускладнюється її зміст» [Там само.- С. 550]. Таким чином, вчений пропонує розглядати міфологію як витвір народної уяви, що наївно пояснює факти реального світу.

Своєрідну теорію міфу висуває І.Д'яконов. Він розглядає міф у суспільному розумінні як «спосіб масового і стійкого вираження світовідчуття і світорозуміння людини, яка ще не створила собі апарату абстрактних узагальнюючих понять і відповідної логіки умовиводів» [Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада.- М., 1990.- С. 9]. Вважаючи, що міфу передують міфологічне мислення (про навколишній світ), І.Д'яконов висуває, як його характеристику, «троп» (метафору). Сам же міф, на думку вченого, відображає соціально-психологічні спонукання емоційного осмислення явищ зовнішнього або внутрішнього світу людини. Цим пояснюється поява міфології, тісно зв'язаної з міфологічним мисленням і емоційним переживанням давньої людини – «думки свої – невід'ємні від емоцій – людина тоді (у давнину) узагальнювала у формі тропів, що склалися в міфи» [Там само.- С. 17]. Виходячи з цього, дослідник представляє міфологію як деяку закодовану

систему, що пояснює різноманітні явища і предмети навколишнього світу за допомогою тропів. «Міфологія – це система тропів, що висловлює за допомогою підміни понять природні і всякі інші явища» [Там само.- С. 183]. Важливо відзначити, що І.Д'яконов надає особливу увагу емоційній стороні міфів, що зберігається в тропях, але не може бути передана за допомогою археологічних і етнографічних відкриттів [Там само.- С. 18].

Великий теоретик міфології О.Лосев розглядав міф як універсальну форму освоєння світу [Лосев А.Ф. Миф. Число. Сущность.- М., 1994]. На його думку, для давнього грека, який користувався придбаним досвідом своєї родової громади, світ, що оточував його, був у різних узагальнюючих словах або міфах (слово міф перекладається з грецького як «слово», «переказ», «сказання»), в яких одне слово містило в собі «множинні конкретності життя» [Лосев и культура XX века // Лосевские чтения.- М., 1991.- С.14-15].

Видатний дослідник І.Лосева вважає, що міфологія є своєрідною формою суспільної свідомості, яка народилася в результаті збереження колективного досвіду в первісному суспільстві через комунікацію – ритуал, слово [Лосева И.Н. Миф и религия в отношении к рациональному познанию // Вопросы философии.- 1992.- №7.- С. 64]. І.Лосева вважає, що міф своєю появою зобов'язаний слову, тому що «мислення, втілене в слово на підставі сугестії (вплив людей один на одного за допомогою вселяння) і було міфологічним чи мисленням просто міфом» [Там само.- С. 65]. Первісною функцією міфу є його здатність конституювати спільність людей у культурних відносинах. Таким чином, на думку дослідника, міф виступає деяким регулятором поведінки в системі спілкування й водночас засобом пізнання буття первісної людини – «первісна громада, тотемна чи родова, і є та сфера буття, що стає предметом міфологічного мислення» [Там само.- С.71].

Спираючись на вищевикладене, можна прийти до висновку про те, що поняття «міф» чи «міфологія» не мають якогось чіткого наукового розмежування і їх не можна розглядати окремо. Дійсно, міфологія завжди виступає як сукупність міфів і, більше того, є науковою дисципліною, що вивчає міф. Функції і роль міфу і міфології в людській свідомості завжди збігаються. Наприклад, міф часто народжується тоді, коли виникає потреба в з'ясуванні невідомих чи незрозумілих предметів і явищ. У свою чергу, міфологія, будучи системою міфів, виступає методом у цьому поясненні.

Безумовно, головним у всіх міфах і міфології в цілому є спроба розгляду і пояснення навколишнього світу для того, щоб організувати його більш повне освоєння. При цьому сфера впливу міфу і міфології не обмежується винятково пізнанням явищ природи, але активно

спрямована і на соціальне життя, внутрішній світ людини, його мислення, емоції і т.д. Спочатку міфи породжуються споглядалною діяльністю давньої людини, фіксацією навколишнього світу. Однак спостереження за природними явищами викликає таку природну людську якість як допитливість, бажання пояснити те, що відбувається в об'єктивному світі, розкрити причини тих чи інших явищ, що очевидно, свідчить про значну роль міфу в процесі пізнання.

Важливо відзначити, що характерною рисою перших міфів була наївність, що виражається в їхньому фантастичному змісті. Дійсно, міфи стають способом пізнання і формою освоєння буття тоді, коли їхній зміст знаходить своє підтвердження в практичному досвіді людини. В остаточному підсумку, саме досвід формує істотні риси міфології, які завжди носять конкретно-історичний характер. У свою чергу, нагромадження і збереження колективного досвіду дозволяє міфам і міфології виступати у формі суспільної свідомості, що впливає на культуру людей, їхній спосіб життя, моральність тощо.

Отже, міф виступає способом пізнання, нерозривно пов'язаним із практичним досвідом. Він є символічною формою духовної культури, що за допомогою метафор і алегорій передає свідоцтва, пов'язані зі світоглядом, релігійними уявленнями, соціокультурним життям і внутрішнім світом людини. Міфологія ж є сукупністю міфів і науковою дисципліною, що має своїм предметом дослідження релігійно-міфічний феномен культурної життєдіяльності суспільства.

В.Ятченко (м. Дніпродзержинськ)

МЕТАФІЗИЧНІ ВИМІРИ ПРОЦЕСУ ПЕРЕХОДУ ВІД МІФУ ДО КАЗКИ

Процес переростання міфу в казку, його внутрішні й зовнішні причини, закономірності, наслідки... Мабуть важко знайти традиційніший зачин для розвідки, присвяченої дослідженню казки, аніж цей. Не уникнемо його і ми, бо який би аспект аналізу казки ми не обрали, оминати цю сторону її генези неможливо. А вибір способу експлікації цієї проблеми багато в чому передумовлює і кут її бачення, і засоби розв'язання. Тими ж традиціями вже задані своєрідні силові лінії, які настійливо спонукають все нових і нових дослідників рухатись в зоні цих ліній і висвітлювати все нові й нові різновиди одних і тих самих вимірів об'єкту: деміфологізація й десакралізація героя, його дій, його оточення; надання міфові екзотеричного характеру з неунікною внаслідок цього